

Як приклад експресивних рішень в сакральній архітектурі можна визнати новий костел, що споруджений в північному районі Ченстохови (рис.2) [4]. Автор цього проекту Анатолій Мазур виходив з умови, що в межах житлового району костел повинен відігравати роль скульптури. Серед монотонності типових будівель костел відрізняється оригінальністю і динамічністю форм. Основний об'єм споруди в архітектурному відношенні складається з трьох правильних трикутних форм, на які опираються ще дві трикутні форми, одна з яких – дзвіниця. Завдяки такій композиції вся споруда костелу отримує експресивність вираження, вражає динамікою форм, складає враження легкості і руху. Ще одна знахідка в архітектурі цього костелу – застосування верхньо-бокового освітлення інтер'єру.

До числа кращих, свідомо спроектованих просторів, в яких плануються майбутні сакральні об'єкти, належить житловий район в місті Катовіце. Архітектори розробили проект парафіяльного костелу так, щоб весь об'єкт разом з школою з одного боку, був органічно пов'язаний з житловою забудовою району, а з другого – органічно увійшов у пейзаж зелених насаджень. Повні витонченості і ритму архітектурні форми стилю рококо даного костелу можна трактувати як скульптуру, але таку, яка ув'язана із спорудами району загалом.

1. Rosier-Siedlecka E. *Posoborowa architektura sakralna – Lublin, 1979. – S.12-27.* 2. Walulik I. *Nowocresny, funkcjonalnu // Kierunki, 1979. – № 3. – S.4.* 3. Walulik I. *Swiatynie nasrych dni // Kierunki, 1979. № 21.* 4. Karcz J. *Nowe koscioly w Polsce // Za i przeciw, 1978. - № 30.*

УДК 72.031/.033

Лукомський Ю.В.

НУ “Львівська політехніка”, кафедра РРАК

ПЛАНУВАЛЬНІ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ХРЕСТОВО-БАНИХ ЦЕРКОВ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

© Лукомський Ю.В., 2000

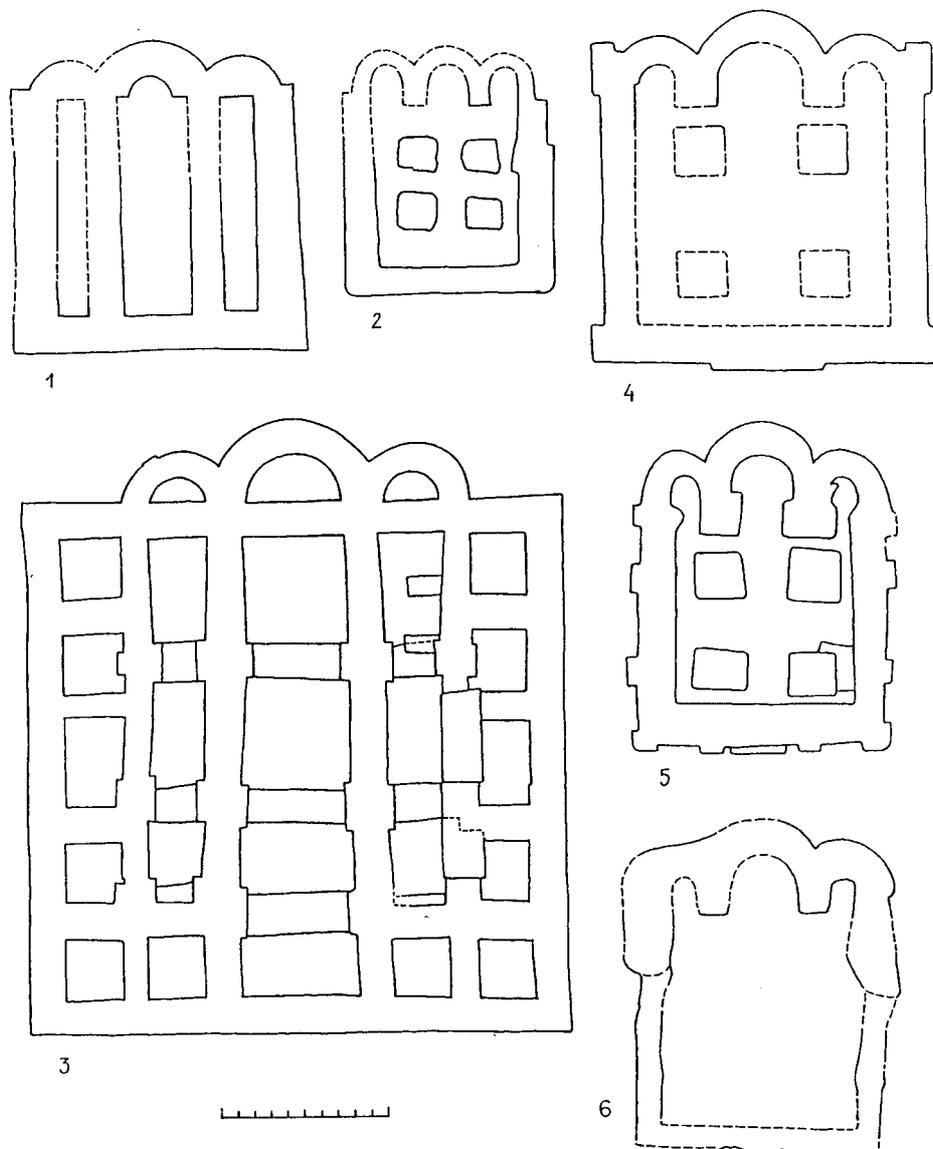
На основі аналізу результатів архітектурно-археологічних досліджень простежено тенденції розвитку планувально-конструктивних особливостей фундаментів хрестово-баних церков давнього Галича й уточнене датування окремих з них.

Найчисленнішим типом монументальних споруд галицької архітектурної школи XII-XIII ст. [1] є хрестово-банні церкви типу вписаного хреста¹. Галицькі пам'ятки збереглись переважно на рівні фундаментів і їх вивчення пов'язане з архітектурно-археологічними дослідженнями. На сьогоднішній день досліджено дев'ять мурованих хрестово-баних церков галицької архітектурної школи. Шість з них виявлені на терені давнього Галича. Це

¹ Хрестово-банні церкви – це триапсидні тринавні споруди, де в перетині поздовжньої та поперечної головних нав утворюється підбанный квадрат, який спирається на стовпи таким чином, що стіни цих нав виявляються поставленими на арки, вивільняючи квадратний або прямокутний у плані внутрішній простір. Споруди вінчає одна баня на високому барабані. До хрестово-баних церков належать храми типу вписаного хреста, які у даній статті не розглядаються.

такі церкви: Пантелеймона [2]; Спаса на горі Карпиця [3]; під лісом Діброва (Кирилівська ?) [4]; на Цвинтариськах [5]; Успенський собор в Крилосі [6]; на Царинці (Іванівська ?)[7]. Інші три хрестово-банні церкви виявлені у Василеві [8], Перемишлі (Іванівська) [9] та Звенигороді на Білці [10].

Незважаючи на неодноразові розкопки, нез'ясованими залишаються час будівництва хрестово-банних церков давнього Галича, їх походження, закономірності розміщення на території міста, особливості зовнішнього вигляду, атрибуція тощо. Для вирішення цих питань важливим є вивчення планувальних та конструктивних особливостей уцілілих кам'яних субстанцій пам'яток. У цій статті спробуємо на основі аналізу результатів архітектурно-археологічних досліджень простежити тенденції розвитку планувально-конструктивних особливостей фундаментів хрестово-банних церков давнього Галича і уточнити датування окремих з них.



Плани фундаментів хрестово-банних церков давнього Галича:

- 1 – Церква Спаса (за О.Іоаннісяном); 2 – Церква на Цвинтариськах (за О.Іоаннісяном з промальовкою апсид); 3 – Успенський собор у Крилосі (за Я.Пастернаком з уточненнями); 4 – Церква Пантелеймона; 5 – Кирилівська церква; 6 – Мурована церква на Царинці

Спільними рисами для планів фундаментів хрестово-банних церков давнього Галича є їх композиція на основі квадрата, чотиристовпність², триапсидність. Разом з тим у планувальній структурі фундаментів простежуються й суттєві відмінності, зокрема: 1) стрічковість або відокремленість стовпових фундаментів; 2) наявність або відсутність виступів під лопатки стін, стовпів чи порталів; 3) різні параметри конструкцій; 4) різне розпланування апсидних частин (див.рисунок).

Як відомо, стрічкові фундаменти під стовпами були дуже поширеними на перших етапах розвитку монументального храмобудівництва, а відокремленість основ підбанних стовпів – характерна риса для пізніших церков, пов'язана в першу чергу з раціоналізацією будівництва [11]. Наявна інформація щодо фундаментів мурованих церков Київської Русі [12] показує, що ця зміна у влаштуванні конструкцій підбанних опор відбувається у другій половині, а, можливо, й у кінці XII ст. Отже, галицькі церкви: на Цвинтариськах, Пантелеймона, під Дібровою і, можливо, на Царинці треба датувати пізніше за церкву Спаса, Успенський собор, які мають стрічкові фундаменти.

Питання влаштування виступів у стрічкових фундаментах під лопатки стін, стовпів та порталів ще мало вивчені, оскільки пов'язані з розкопками діючих церков. Дослідження ж галицьких пам'яток дають досить повну інформацію про цю конструктивну особливість. У фундаментах церков Спаса, на Цвинтариськах не простежуються виступи під лопатки стін. Їх заміняє широка платформа фундаментів. На плані стрічкових фундаментів Успенського собору простежуються виступи у місцях підбанних стовпів та відповідних їм пілястр-лопаток у внутрішньому ядрі споруди. У фундаментах галерей відповідних виступів немає. Основи церкви Пантелеймона притаманний виступ у місці головного portalу, а також зовнішні виступи на кутах споруди, значення яких, аналізуючи збережену наземну частину об'єкту, пояснити важко. Незважаючи на масивність основи Кирилівської церкви, тут виразно зазначені зовнішні виступи під пілястри та центральний портал, а також два внутрішні виступи у фундаментах міжапсидних стін, які, напевно, були основою для арки на межі нави й вівтаря. Фундаменти церкви на Царинці не мають жодних регулярних виступів, хоч платформа їх західної частини дуже вузька – 1,2 м.

Очевидно, наявність фундаментних виступів у окремих галицьких чотиристовпних церквах відображає тенденцію розвитку в храмобудівництві. На даному етапі досліджень можна зауважити, що характер фундаментних виступів Кирилівської церкви у Галичі відповідає храмам нового стилістичного напрямку в архітектурі кінця XII – першої половини XIII ст., яким були притаманні виразні вертикальні членування фасадів, видовженість об'ємів по вертикалі, ускладнені ступінчасті завершення верхів й високо піднята баня. Найближчими аналогами до галицького храму є церкви Василія в Овручі (1190 р.) та Параскеви П'ятниці у Чернігові (поч. XIII ст.). Окрім того, необхідно зазначити, що поява у фундаменті Кирилівської церкви широкого виступу в місці головного входу (подібно як і в церкві Пантелеймона) свідчить про наявність розвинутого перспективного portalу.

Значніші потовщення окремих ділянок стрічкових фундаментів дозволяють припускати наявність внутрішньостінних сходів. Такі потовщені ділянки простежуються у храмі на Цвинтариськах (південний мур) та в Кирилівській церкві (західний мур). Отже це дає підстави датувати їх пізніше за церкву Спаса чи Успенський собор, де немає даних про застосування внутрішньостінних сходів.

² У церкві на Царинці відсутні фундаменти внутрішніх стовпів, оскільки споруда недобудована. На підставі аналізу зовнішніх габаритів споруди та наявності трьох апсид стовпи з великою ймовірністю були запроектовані будівничим храму.

Розпланування апсидних частин хрестово-банних церков давнього Галича на рівні фундаментів різне. Аналізуючи плани чотирьох об'єктів (церков Пантелеймона, Спаса, Кирилівської, на Цвинтариськах), Й.Пеленський висловив думку, що центри їх апсидних дуг лежать на одній прямій, на відміну від вітварних частин наддніпрянських святинь, де центр середньої апсиди порівняно з бічними більше висунутий на схід [13]. Ця особливість в цілому підтвердилась при детальному аналізі точно обміряних фундаментів церков Спаса, Пантелеймона, на Цвинтариськах³, на Царинці. Однак, для Кирилівської церкви, Іванівської у Перемишлі, а також храмів у Василеві та Звенигороді характерні більше висунуті на схід середні апсиди. Аналіз ширшого кола об'єктів показує, що на пам'ятках інших архітектурних шкіль присутні як певні, так і другі прийоми розпланування апсидних частин. Аналізуючи розташування центрів апсидних дуг на рівні фундаментів, можна ствердити, що вони можуть знаходитись у межах зовнішнього розмітного квадрату (церкви Спаса, Пантелеймона), на його лінії (Успенський собор), а також за його межами (церкви на Цвинтариськах, Кирилівська, на Царинці). Цю особливість слід враховувати у порівняльному аналізі з ширшим колом хрестово-банних церков.

Порівнюючи плани вітварних частин галицьких чотиристовпних церков, слід звернути увагу на порівняно велику ширину фундаментів міжапсидних стін у церкві Пантелеймона. Це пояснюється відповідним розплануванням апсид у наземній частині, які відокремлені одна від одної. Крім того, у церквах Пантелеймона та Кирилівській фундаменти міжапсидних стін порівняно розвинутіші й наближені до східної пари основ підбанних стовпів. Цікаво, що у наземній частині церкви Пантелеймона таких міжапсидних стін немає, хоча фундамент під них закладено. Можливо, у процесі будівництва змінився первісний задум. Найбільш видовженими є фундаменти міжапсидних мурів у Кирилівській церкві (див.рисунок, 5). Ця особливість може вказувати на існування розвинутих переділок між "Святилищем", "Протезисом" та "Діакоником".

Розглянемо конструктивні особливості фундаментів кожного з аналізованих об'єктів.

Фундамент церкви Спаса складений з річкового каменю на світлому вапняному розчині, але його кутові частини – з грубооброблених блоків білого каменю. Кладка з ріняка на вапняному розчині являє собою суцільний масив. Це свідчить про те, що розчин накладали поступово, після викладки чергового ряду каменю [14]. На окремих ділянках у верствах конструкції простежувались регулярні фрагменти кладки⁴.

Згідно з інформацією з досліджень минулого століття, до фундаментів церкви на Цвинтариськах вжито великі брили туфу з малою домішкою мергелю та ріняків. Останні застосовувались з метою заповнення проміжків між неотесаними брилами туфу [15]. Повторні дослідження, проведені 1985 року, показали, що фундаменти підбанних стовпів пам'ятки були складені з окришин білого каменю на білому вапняному розчині; ріняків у кладці немає; ріняки, можливо, взагалі не застосовувались [16].

Фундаменти Успенського собору згідно останніх досліджень викладені у двох різних техніках, які здійснювались до спорудження наземної частини храму. Перша техніка – напівбутова кладка з блоків туронської крейди та алебастру на слабкому піщано-гіпсовому розчині зеленкуватого відтінку та міцнішій вапняно-піщано-гіпсовій заправі сірого відтінку,

³ Апсидна частина церкви на Цвинтариськах не розкопана повністю і реконструйована з певною часткою гіпотетичності.

⁴ Інформацію про це люб'язно надав авторові свідок досліджень 1980 року, архітектор-реставратор Кость Присяжний.

яка застосовувалась у верхніх частинах фундаментів. Друга техніка – порядова кладка з блоків алебастру та вапняка на міцному білому вапняно-піщаному розчині. У всіх трьох будівельних заправах зустрічається домішка деревного вугілля.

Фундаменти зовнішніх стін церкви Пантелеймона викладені переважно з річкового каменю на вапняно-піщаній заправі з домішками вапнякового щебеню, гальки, а також вкрапленнями деревного вугілля та горілої глини. Кладка здійснювалась верствами каменю, кожна з яких заливалась розчином. Річковий камінь у мурі залягає переважно плазом і на зовнішньому лиці утворює регулярні ряди. Основи підбаних стовпів муровані на аналогічному розчині з грубооброблених блоків вапняка у напівбутовій техніці кладки. Вони не зв'язані з фундаментами зовнішніх стін (див.рисунок, 4) [17].

У Кирилівській церкві стрічкові фундаменти стін акуратно викладені з річкового каменю регулярними горизонтальними одношаровими верствами в нижній частині на глиняному розчині з домішкою горілої глини, а у верхній – на вапняно-піщаній заправі з вкрапленнями деревного вугілля та горілої глини. Основи підбаних стовпів закладались у окремі ями в тій самій техніці, але виключно на глиняному розчині, порівняно меншим та добірним каменем. Кладка основ стовпів особливо регулярна [18].

Основу апсидної частини церкви на Царинці становлять густо набиті у дно фундаментного рову осикові палі. Технологія спорудження фундаментів полягала у пошаровій забутці річковим каменем і уламків вапняку спочатку на глиняному, а потім й вапняно-піщаному розчинах. В останньому розчині спостерігаються домішки гальки та вкраплення деревного вугілля. Зафіксовано застосування опалубки з дошок, закріплених кілками. У конструкції фундаментів виявлено архітектурні деталі повторного використання. Західна частина основи будівлі накладалась на фундаменти попереднього дерев'яного храму, з чим слід пов'язувати зменшення його ширини (всього 1,2 м). Під час спорудження фундаменту під муровану церкву первісна конструкція була частково розібрана, а її місце зайняла нова. Це пошарова засипка гравієм, розмежована кількома прошарками вапна [19].

Короткий огляд будівельно-технічних особливостей основ хрестово-банних церков давнього Галича показує їх різноманітність. Це може свідчити з одного боку про багатопартійний уклад галицької архітектурної школи, а з другого – про бурхливий розвиток методів влаштування фундаментів мурованих церков протягом XII – першої половини XIII ст. Єдиною спільною особливістю усіх об'єктів є домішка до будівельної заправи деревного вугілля.

Значне урізноманітнення фундаментних конструкцій монументальних пам'яток давньої України-Руси можна спостерігати з кінця XII ст. Зокрема характерними рисами стають шарувата структура основ і раціональне використання у них будівельних матеріалів [20]. У хрестово-банних об'єктах давнього Галича ця риса добре помітна у церквах під Дібровою (Кирилівській) та на Царинці. Отже, дані пам'ятки слід вважати пізнішими за інші чотиристовпні церкви Галича.

Підведемо деякі підсумки аналізу. Для фундаментів церкви Спаса, яка досить переконливо датується 40-и роками XII ст., характерні стрічковість, широка платформа, відсутність будь-яких виступів, поверстова кладка річкового каменю на розчині із грубообробленими блоками вапняка в наріжниках. Фундаменти Успенського собору (40-і–50-і рр. XII ст.) споруджені з блоків у техніках напівбутової та порядової кладок. Тут виникають виступи у місцях підбаних стовпів та відповідних їм пілястр. Основа церкви на Цвинтариськах (друга половина XII ст.) не має виступів, але тут вже простежуємо відокрем-

лення фундаментів стовпів, які споруджені у техніці кладки з уламків білого каменю. Важливими особливостями тут є розширення основи південного муру для влаштування сходів на хори та порівняно тонкі фундаменти апсид, які більше висунуті з корпусу будівлі. Церква Пантелеймона (90-і рр. XII ст.) має традиційно широку платформу фундаментів з наріжними виступами, відокремлені основи підбаних стовпів, характерну масивність і довжину фундаментів міжапсидних мурів, виступ у місці розвинутого перспективного порталу. У будівельній техніці застосовані поверстова викладка з ріньяка, а також напівбутова блочна кладка (фундаменти стовпів).

Своєрідними особливостями вирізняються фундаменти Кирилівської церкви. Це відокремленість подушок стовпів, наявність виступів під лопатки, портал й внутрішню арку, розвиненість основ міжапсидних стін, витягнутість апсид, ширша платформа фундаменту західного муру (сходи на хори), а також регулярна й добре виражена шарувата структура фундаменту. За такими особливостями пам'ятку слід датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст., а обережніше – першими десятиліттями XIII ст.

Аналізувати планувальні особливості фундаментів храму на Царинці важко через недобудованість. Разом з тим будівельно-технічні особливості – застосування дерев'яних паль, опалубки, шарувата структура основи, а також стратиграфічний контекст дають підставу датувати об'єкт першою половиною XIII ст., а обережніше – часом перед самою монголо-татарською навалою.

Проведений нами аналіз планувальних та конструктивних особливостей фундаментів хрестово-баних церков давнього Галича дає можливість простежити певні тенденції у розвитку монументального будівництва протягом XII – першої половини XIII ст. й уточнити датування Кирилівської та Іванівської (на Царинці) церков.

1. Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. – Kraków, 1914. – S.194. 2. Peleński J. *Halicz ...* – S.7-70, 166-192; Могытыч И. *Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // КСИА*. – М., 1982. – № 172. – С.65-70. 3. Zacharjewicz J. *Opis architektoniczny / Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne starożytnego Halicza w r. 1860, 1880 i 1882*. – Lwów, 1883. – S.164-166; Иоаннисян О.М. *Церковь Спаса в Галиче памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР*. – Л., 1986. – С.102-109, 169-173. 4. Zacharjewicz J. *Opis architektoniczny ...* – S.166; Peleński J. *Halicz ...* – S.74-76; Лукомський Ю. *Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі - ЗНТШ). Т. ССXXXV*. – Львів, 1998. – С.594-607. 5. Peleński J. *Halicz ...* – S.76-78; Иоаннисян О.М. *К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича // Проблемы изучения древнерусского зодчества*. – С.-Пб., 1996. – С.82-86. 6. Пастернак Я. *Старий Галич*. – Краків; Львів, 1944. – С.82-131; Лукомський Ю., Петрик В. *Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація*. – Львів, 1997. – Ч.8. – С.83-92; 7. Лукомський Ю. *Невідомі церкви на подолі княжого Галича // ЗНТШ*. – Т. ССXXXV. – Львів, 1998. – С.559-593. 8. Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. *Белокаменный храм XII века в Василёве // Памятники культуры*. – М., 1961. – Т.3. – С.37-50. 9. Żaki A. *Cerkiew kś. Wołodara w Przemyślu w świetle źródeł pisanych i archeologicznych / Sprawozdania PAN w Krakowie*. – Kraków, 1968. – Т.12. – С.47-50. 10. Ратич О.О. *Літописний Звенигород // Археологія*. – К., 1973. – №12. – С.88-89. 11. Асеев Ю.С. *Архитектура древнего Киева*. – К., 1982.

– С.133. 12. Pannoport П.А. Русская архитектура X-XIII веков. (Каталог памятников). – Л., 1982. – С.43. 13. Peleński J. Halicz... – S.151-152. 14. Иоаннисян О.М. Церковь Спаса в Галиче... – С.104. 15. Szaraniewicz I. O rezultatach... – S.7. 16. Иоаннисян О.М. К вопросу ... – С.82-86. 17. Лукомський Ю. Звіт Архітектурного загону про дослідження церкви Пантелеймона поблизу Галича у 1989 році. – Львів, 1990. – Ч.ІІ. – С.9-10. 18. Лукомський Ю. Білокам'яний храм... – С.601-602. 19. Лукомський Ю. Невідомі церкви ... – С.575-577. 20. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С.133.

УДК 711

Турчин В.І.

НУ “Львівська політехніка”, кафедра містобудування

НОСІЇ ТРАДИЦІЇ В САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ

© Турчин В.І., 2000

Розглядається збірність феномену традиції в сакральній архітектурі та елементи – носії традиції. Досліджується роль кожного з них у творенні, підтриманні та перенесенні традиції, а також їх зв'язки та взаємні впливи.

Традиція є центральним поняттям української церкви, це також універсальний критерій оцінки всього, що прагне до обшару священного ритуалу. Нею зумовлений кожен акт релігійної діяльності, що також стосується «творчості» в галузі церковної архітектури. Саме тому значення цього критерію для архітектури настільки істотне, а проведення досліджень у вказаному напрямку – доцільне і важливе.

Традиція [лат. *traditio* – передавання, розповідь] – переказ, усне передавання історичного матеріалу; звичаї, порядок, правила поведінки, обряди, світогляд, навички що передаються від покоління до покоління.

Особливого значення традиція набула в Східній (Грецькій) Церкві, частиною якої є Українська Церква. Отець Юліан Катрій вказує, що: «На формування духовности Східної Церкви мали великий вплив передусім такі чинники: Св.Євангелія, апостольська традиція перших віків, свята Літургія та любов молитви і містики» [2, с.286].

Феномен традиції за своєю суттю є збірний. Його творять такі елементи, як територія, етнос, історія, просторово-організаційний уклад, а також богословські догмати і канони. Ці елементи одночасно є й носіями традиції, оскільки вона існує на певній території, переноситься етносом, триває в часі, проявляється в архітектурі, твориться, акцептується і підтримується богослов'ям.

Територіальний елемент – це перш за все землі державних чи внутрішньодержавних утворень, природні та кліматичні умови (рельєф, клімат, рослинність, наявність тих чи інших будівельних матеріалів), а також близькість чи віддаленість до торгових шляхів, великих агломерацій, центрів поширення традиції як всередині країни чи регіону, так і за кордону.

Територія, яку займає сучасна Україна, знаходиться в межах кількох історико-географічних (Київщина, Чернігівщина, Волинь, Галичина, Поділля, Слобожанщина та ін.) та етнічних земель (Бойківщина, Буковина, Гуцульщина, Лемківщина, Покуття, Полісся та ін.). Ці території відмінні як за своїми природними умовами (Волинь та Полісся – лісовий